

Безлер Оксана Дмитриевнаның
«6D050600-Экономика» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алуға арналған «Қазақстан Республикасында еңбек
нарығы және білім беру қызметтері нарықтары интеграциясының
ұйымдық – экономикалық тетіктері» тақырыбындағы
диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Стратегиялық Мемлекеттік бағдарламалар экономикалық қатынастарды дамытудың қазіргі кезеңіндегі еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығының негізгі мақсаттарын біріктірудің маңыздылығын атап көрсетеді. «Қазақстан – 2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Стратегиясы» Қазақстан халқына Жолдауында мемлекет президенті «еңбек нарығын, білім беру қызметтері нарығын жаңғырту және әлемдегі әлеуметтік тұрақсыздық жағдайында халықты әлеуметтік қамтамасыз ету деңгейін арттыру» басты міндетін қойды.

Президент Жолдауын іске асыру мақсатында республика Үкіметі 2008 – 2009 жылдары «Еңбек» және «Бизнестің жол картасы – 2025» мемлекеттік бағдарламаларын қабылдап, бекітті. «Бизнестің жол картасы» бағдарламасының қолданылу кезеңінде шамамен 1 млн. жаңа жұмыс орны құрылып, 500 мыңға жуық жұмыс орны сақталды. Бағдарлама өңірлік кәсіпкерліктің теңгерімді өсуін, болашақ кәсіпкерлер үшін оқыту курстарын қолдана отырып, жұмыс істеп тұрған жұмыс орындарын қолдауды және жаңа тұрақты жұмыс орындарын құруды, жұмыспен қамтуға және нәтижелі жұмыспен қамтуды дамытуға көмек көрсетуді көздеді.

Әлемнің дамыған 30 елінің қатарына кіру Тұжырымдамасында кәсіби құзыреттілік сияқты елдің бәсекеге қабілетті факторын бөліп көрсете отырып, жұмыспен қамтудың жаңа нысандары арқылы жұмыспен қамтудың маңыздылығы атап өтіледі. Бұл ретте қорға әрине өзін-өзі жұмыспен қамтығандар, жұмыссыздар және кәсіптік және жоғары оқу орындарының түлектері болып табылады.

Білім беру жүйесінде мемлекеттік саясатты қалыптастырудың тағы бір маңызды стратегиялық құжаты бұрын «2011–2025 жылдарға арналған ҚР БҒДМБ» болып табылады, онда жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру саласындағы міндеттердің бірі «білім, ғылым және өнеркәсіп арасындағы өзара іс-қимылды нығайту үшін еңбек нарығының қажеттіліктеріне және жұмыс берушілердің үміттеріне сәйкес бәсекеге қабілетті кадрларды сапалы даярлауды қамтамасыз ету» болып белгіленді.

Осы бағдарламалық құжатқа сәйкес ЖОО түлектерін жұмысқа орналастыру оны іске асырудың негізіне қойылды және іске асырудың нысаналы көрсеткіші ретінде енгізілді. Мемлекеттік білім беру тапсырысы бойынша оқыған, жоғары оқу орнын бітіргеннен кейінгі бірінші жылы

мамандығы бойынша жұмысқа орналастырылған ЖОО түлектерінің үлесі 2017 жылға қарай – 85%, 2019 жылы – 90 % құрады. Бұл ретте бұған дейін БҒМ мен ЕХӘҚМ осы көрсеткіштің бірлескен мониторингін жүргізген болатын.

БҒДМБ орнына 2021 жылы ««Білімді ұлт» Сапалы білім беру» ұлттық жобасын алмастырды, оның негізгі міндеті қазақстандық жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру болып табылады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауында бірнеше рет халықты жұмыспен қамту деңгейін арттыруға, ШОБ қатысушыларының кәсіби құзыреттілікті жетілдіру призмасы арқылы өсуіне баса назар аударды.

Қазақстанда мемлекеттік шешімдер деңгейінде жұмыспен қамтуды және халықтың білім алуын ынталандыру үшін белгілі бір қадамдар қабылдануда және мұны жоққа шығаруға болмайды. Еңбек және білім беру қызметтерінің нарықтары тұрақты даму жағдайында және жетілдіру үрдістері үнемі жүреді және өзара әрекеттеседі, халықтың жұмыспен қамтылуының өзгеруіне тікелей әсер етеді.

Бұл нарықтардың дамуы мемлекеттік және аймақтық деңгейде жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныстың салыстырмалы тепе-теңдігімен қатар жүруі керек. Бірақ дамудың қазіргі кезеңінде еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығының өзара әрекеттесу жүйесінде теңгерімсіздік байқалады. Кадрларға сандық қажеттілік теңестірілмейтін, сонымен қатар кәсіпорындар мен тұтас салалардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін білікті жұмыс күшінің жетіспеушілігі байқалатын жұмыс күші артық және еңбек тапшылығы бар аймақтар бөлінеді. Бұл мәселенің өткірлігі интеграция мен жаһандану жағдайында маңызды болып табылады. Жұмыспен қамтуды реттеудің ұйымдастырушылық және экономикалық тетіктерін жетілдіру, жұмыс күшінің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету әлеуметтік-экономикалық дамудың негізгі міндеттеріне айналуға.

Еңбек пен білім берудің тез өзгеріп отыратын үрдістерінде олардың тетіктерінің өзара іс-қимылында ғана емес, олардың интеграциялануы мәселесі тұр, оның тетіктерін біріктіру кезінде елдің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын жақсарту үшін халықты жұмыспен қамтуды сандық және сапалық қанағаттандыруға қол жеткізілетін болады.

Зерттеу тақырыбының ғылыми даму дәрежесі. Еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығын дамытудың теориялық және әдіснамалық мәселелерін отандық және шетелдік ғалымдар бірнеше рет зерттеді.

Әлемдік аты бар ғалымдар - А. Смит, Д. Рикардо, В. Петти, А. Маршал, Дж.Б. Кларк, А. Пигу, Т. Шульц, М. Фридман адам әлеуетін қалыптастыруда және оның қазіргі экономикадағы рөлін негіздеуде іргелі зерттеулер жүргізді.

Қазіргі зерттеулерде еңбек қатынастарын дамытудың институционалдық тұжырымдамалары қарастырылады.

Еңбек мазмұнының өзгеруіне, оны ұйымдастыруға және ақпараттық-компьютерлік технологиялардың әсерінен жұмысшылардың дағдыларына арналған заманауи жұмыстар М.Дж. Гандель, Ф. Грин, Х.Ч. Сео, Я. Ли, Д.Д. Гур, Д.К. Ким, С. Фрейю және М. Осборн, С.М. Анпилов, А.Н. Сорочайкин, Е.С. Шишкина.

Білім беру қызметтері нарығының институционалдық табиғатын Н.Н. Терещенко, У.В. Попова, В.П. Щетинин, Н.А. Хроменков, Б.С. Рябушкин, В.В. Кучерова зерттейді.

Еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығының өзара іс-қимыл мәселелерін қарастыру С.Я. Некрестьянова, М.В. Борисенко, И.Б. Стурова, Д.Г. Филиппова, Г.А. Зимица, В.В. Завгородний, Д.Л. Агранат, В.А. Дикарева, И. В. Круглованың зерттеулерінде ашылды.

Еңбек нарығы мен жоғары білім нарығының өзара іс-қимылының халықаралық тәжірибесін зерттеуге Н.Т. Вишневская, А.А.Зудина, А.Н. Ыдырысова, Ж.К. Далабаев, А.Б. Далдыбаева, Ж.К. Омарбекова, Д.Л. Агранат жұмыстары арналған.

Кәсіби құзыреттілік мәселелерін халықаралық ғылыми қоғам кеңінен талқылайды – С. Скарпетта, Н.М. Лай және К.Л. Тенг, М.С. Веласко, Г.С. Роналд, Х. Кок.

Ғалымдардың еңбек нарықтары мен білім беру қызметтері теориясының дамуына, сондай-ақ олардың өзара әрекеттесу мәселелеріне қосқан үлкен үлесіне қарамастан, қазіргі уақытта отандық әдебиеттерде нарықтардың интеграциясы туралы нақты түсінік жоқ, сонымен қатар оның тиімді жұмыс істеуін бағалаудың факторлары мен әдістері анықталмаған. Еңбек нарықтары мен білім беру қызметтерін интеграциялау мәселелеріндегі проблеманың өзектілігі мен жеткіліксіз дамуы, сондай-ақ зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы диссертациялық зерттеудің тақырыбын, мақсаты мен міндеттерін таңдауды анықтады.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты – еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығының интеграциясының мәнін зерттеу және Қазақстан Республикасы жастарының тиімді жұмыспен қамтылуына қол жеткізу үшін қолданыстағы және келешектегі ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктерді негіздеу.

Мақсатқа жету үшін келесі **міндеттер** қойылды және шешілді:

- еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығын интеграциялаудың тұжырымдамалық негіздерінің генезисі анықталды;

- еңбек және жоғары білім нарықтарының интеграциясын талдау мен бағалаудың әдістемелік тәсілдері анықталды;

- еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығының өзара іс-қимылының қолданыстағы тетіктерінің шетелдік тәжірибесі жинақталды;

- Қазақстанның еңбек нарығының жай-күйі талданды, нарықты реттеу тетіктерін жетілдіру бағыттары айқындалды;

- Қазақстанның жоғары білім нарығын дамытудың ықтимал үрдістерін анықтау және дамыту талдауы жүргізілді;

- қолданыстағы тетіктердің еңбек нарығы мен жоғары білім нарығының интеграциясына олардың өзара іс қимыл қарқындылығының деңгейін айқындай отырып әсерін бағалау берілді;

- білім беру қызметтері нарығы мен Қазақстанның еңбек нарығын интеграциялаудың реттеуші тетігі ретінде білім мен ғылымды дамытудың 2022-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының нәтижелілігі бағаланды;

- өңірлік еңбек нарығында ЖОО түлектерінің бәсекеге қабілеттілігінің негізгі өлшемшарттары анықталды;

- бұдан әрі болжау жүргізуге мүмкіндік беретін эконометрикалық модельді қолдана отырып, мемлекеттік бюджет есебінен білім алатын ЖОО түлектерінің жұмысқа орналасуына әсер ететін факторлар айқындалды;

- мемлекеттік басқару, бизнес және білім беру институттарын интеграциялау тетіктерін дамыту жөнінде ұсыныстар берілді.

Диссертациялық зерттеудің объектісі Қазақстан Республикасының еңбек нарығы және жоғары білім нарығы және оларды интеграциялау үрдістері болып табылады.

Зерттеу тақырыбы - еңбек және жоғары білім нарықтарын интеграциялаудың ұйымдастырушылық және экономикалық тетіктерінің, оларды интеграциялаудың әдістемелік және тәжірибелік тәсілдері мен ұсыныстарының жиынтығы.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық маңыздылығы. Зерттеудің теориялық негізі еңбек нарығы мен білім беру қызметтерінің даму ерекшеліктері, сондай-ақ зерттелетін институттардың өзара әрекеттесуінің ұйымдастырушылық және экономикалық тетіктері мәселелері бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі ғылыми еңбектері болды.

Диссертациялық зерттеу барысында жүйелі тәсіл, топтастырудың статистикалық әдістері, салыстырмалы экономикалық талдау қолданылды, корреляциялық-регрессиялық талдау әдісін қолдана отырып экономикалық-математикалық бағалау жүргізілді, зерттеу объектілеріне қатысты факторларды болжаудың логикалық-эконометрикалық үлгісі қолданылды. Зерттеу нәтижелері ел халқының әлеуметтік-экономикалық дамуын болжау үшін еңбек нарығы мен жоғары білім нарығын реттеу тетіктерінің әсері мен нәтижелілігін бағалаудың әдістемелік негіздерін жетілдіруге бағытталған.

Зерттеудің **эмпирикалық базасын** ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының ресми статистикалық деректерінің нәтижелері, ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің, ҚР Білім және ғылым министрлігінің, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің, «Атамекен» Ұлттық Кәсіпкерлер палатасының, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (OECD) ресми сайттарында орналастырылған материалдар құрады).

Жұмыста Қарағанды өңірінің кәсіпорындары басшыларының әлеуметтік онлайн сауалнамасының деректері пайдаланылды.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы. Ғылыми жаңалықты қамтитын ең маңызды нәтижелерге мыналар жатады:

1. Еңбек нарығы мен жоғары білім нарығын интеграциялаудың тұжырымдамалық негіздерін анықтау.

2. Жекелеген елдердегі білім беру қызметтері нарығына еңбек нарығын тартуды мемлекеттік ынталандыру тетіктерін жүйелеу.

3. Корреляциялық-регрессиялық талдауды қолдану кезінде еңбек нарығы түлектерінің сұранысына әсер ететін факторларды және жоғары білім нарығы түлектерінің ұсыныстарын анықтаумен, кейіннен интеграция типологиясын болжаумен және бөліп көрсетумен Еңбек және жоғары білім нарықтарының интеграциясының ағымдағы деңгейін әдістемелік бағалау.

4. Қазақстанның еңбек нарығымен ықпалдасудың реттеуші тетігі ретінде жоғары білім беру жүйесін реформалаудың нәтижелілігін ашу.

5. Қарағанды өңірі жастарының тиімді жұмыспен қамтылуын арттыру мақсатында ЖОО түлектерінің жұмысқа орналасуын болжауды әдіснамалық жүйелеу.

6. Мемлекеттік басқару, бизнес және білім беру институттарын интеграциялау тетіктерінің үлгісін құру.

Қорғауға шығарылатын диссертациялық зерттеудің негізгі ережелері:

1. Еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығын интеграциялаудың тұжырымдамалық негіздерінің генезисі нақтыланды.

2. Отандық ортаға бейімделу үшін білім беру қызметтері нарығына еңбек нарығын тартуды мемлекеттік ынталандыру тетіктерін пайдаланудың әлемдік тәжірибесі жинақталды.

3. Еңбек нарығы мен жоғары білім нарығының интеграция деңгейін бағалау әдістемесі кейіннен интеграция типологиясын болжау және бөлу арқылы бейімделген.

4. Еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығының интеграция деңгейіне әсер етудің реттеуші тетігі ретінде БҒДМБ нәтижелілігі анықталды.

5. Өңірлік жоғары оқу орындары түлектерінің жұмысқа орналасуын болжаудың статистикалық маңызды факторлары негізделген.

6. Мемлекеттік басқару, бизнес және білім беру институттарын интеграциялаудың ұйымдастырушылық – экономикалық тетіктерінің үлгісі.

Зерттеудің **тәжірибелік маңыздылығы** мынада: еңбек нарығының даму үрдістерін талдау және бағалау нәтижелерін ҚР Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі бағдарламалық құжаттарды әзірлеу кезінде пайдалана алады, өйткені алынған нәтижелер зерттеу нысанасының өрісінде (А қосымшасы) болып жатқан үрдістреге тәуелсіз баға береді.

Диссертация жазушы бейімдеген еңбек нарығы мен жоғары білім нарығының интеграциясын бағалау әдістемесі және интеграцияның

ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктерінің сұлбесі жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныс арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу мақсатында, сондай-ақ білім алуға мемлекеттік тапсырысты қалыптастыру кезінде ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі ҚР Ғылым және жоғары білім Министрлігімен және ҚР Білім Министрлігімен стратегиялық құжаттардың бірлескен индикаторларын әзірлеу кезінде өз қолданылуын таба алады.

Мақсатты мемлекеттік бағдарламалық құжаттардың ағымдағы нәтижелілігін бағалаудың ұсынылған әдісі – нәтижелер бойынша бюджеттеудің тиімді жүйесін құру үшін мемлекеттік стратегиялық жоспарлау тәжірибесінде қолданылуы мүмкін.

Мемлекеттік басқару, бизнес және білім беру институттарын интеграциялаудың ұйымдастырушылық - экономикалық тетіктерінің құрылған үлгісі «Атамекен» ҰКП және халықты жұмыспен қамту орталықтары жүргізетін халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесу және кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі өңірлік саясаттың нәтижелілігін арттыра алады.

Сондай-ақ, диссертациялық зерттеудің нәтижелерін ЖОО-дардың ББ әзірлеу кезінде, сондай-ақ ЖОО-дарда «Еңбек нарығының экономикасы», «Экономиканы мемлекеттік реттеу», «Эконометрика», «Экономикалық талдау» және т. б. пәндер бойынша дәрістер оқығанда пайдалануға болады.

Зерттеу нәтижелерін сынақтан өткізу және енгізу. Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері 15 ғылыми еңбекте жарияланды, оның ішінде Scopus базасына кіретін ғылыми журналда 1 мақала, ҚР БҒМ БҒССҚК ұсынған журналдарда 4 мақала, халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялар материалдарында 7 мақала, ҒДРИ базасына кіретін халықаралық журналда 1 мақала, қазақстандық ғылыми журналда 1 мақала журнал және ғылыми шетелдік журналдағы мақала. Мақалалар ғылыми кеңесшілермен бірге жарияланды.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Диссертациялық жұмыс нормативтік сілтемелерден, белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған дереккөздер мен қосымшалар тізімінен тұрады. Диссертацияның негізгі мәтіні бойынша 22 кесте, 27 сурет, 113 атауды және 9 қосымшаны қамтитын пайдаланылған дереккөздердің тізімі бар.

Диссертацияның бірінші тарауында «Еңбек нарықтары мен білім беру қызметтерін интеграциялаудың теориялық аспектілері» бастапқы кезеңде еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығын интеграциялаудың тұжырымдамалық негіздерінің генезисі анықталды.

Ғылыми қоғамдастықта еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығының жұмыс істеуі туралы көптеген теориялар мен тұжырымдамалар бар, олардың айырмашылықтары зерттелетін институттардың жан-жақтылығын көрсетеді. Әрбір теориялық тұжырымдама зерттеуге деген көзқарастың ерекшелігімен сипатталады, өйткені еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығы тек экономикалық емес, сонымен қатар әлеуметтік

тәртіптің категориялары болып табылады. Қазіргі жаһандық әлемдегі елдің бәсекеге қабілеттілігінің негізгі көрсеткіштері болып табылатын халықтың әл-ауқаты мен білім деңгейі еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығының даму деңгейіне байланысты.

Қарастырылған анықтау тәсілдері білім берудің еңбек нарығының жұмыс істеуіндегі маңыздылығын көбірек көрсетті. Еңбек нарығы өзінің ішкі факторларымен және әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерімен сипатталады. Жұмыспен қамту мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатын дамытудың негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Жұмыспен қамтудың өсуінде жоғары білім маңызды рөл атқарады, өйткені ол ғылымның, техниканың және өндірістің барлық салаларында кадрлар даярлауды жүзеге асыра отырып, елдің болашақ дамуын анықтайды. Диссертация аясында зерттеу мен талдауға баса назар аударылған еңбек және жоғары білім нарықтарын интеграциялаудың белгілі бір тетіктерін әзірлеу қажеттілігі артып келеді.

Сұраныс пен ұсыныс категорияларының экономикалық өзара әрекеттесуінде әртүрлі нарықтар бар – еңбек нарығының сұранысы жоғары білім нарығының ұсынысын таң қалдырады. Еңбек нарығы мен жоғары білім нарығының өзара іс-қимылына жұмыс берушілер, студенттер/түлектер, жоғары оқу орындары және мемлекеттік органдар қатысады. Сұраныс ұсыныспен қанағаттандырылатын нарық тепе-теңдікке жетеді, бірақ бұл мінсіз үлгі әрдайым сақтала бермейді. Субъект мүдделерінің алшақтығы және объектінің сапасының төмендеуі теңгерімсіздікті тудырады, оны жою осы үрдістің барлық субъектілерінің қатысуын талап етеді. Алайда, қазіргі жағдайда жоғары оқу орындарының түлектері есебінен кадрлардың әлеуетті ұсынысы сапалы және сандық тұрғыда экономика үшін еңбек нарығының білікті кадрларының ұдайы өндірілуіне кепілдік бермейді, өйткені қатысушылардың әрқайсысы қателіктер жібереді.

Жұмыс берушінің қателігі – ол ертең сапалы кадрларға деген қажеттілігін қанағаттандыру үшін ештеңе жасамағандықтан – жоғары оқу орындарымен өзара әрекеттесудің төмен деңгейі. ББ таңдаған студент еңбек нарығының кадрлық қажеттіліктері туралы ақпараттың аздығына және қол жетімділігіне байланысты өзектілігінде қателеседі. Білім беру мекемесі әр түрлі бағыттағы мамандар мен ББ бөлігіндегі қажеттіліктердің ықтимал көлемі туралы әрдайым хабардар бола бермейді; кәсіпорындармен байланыс деңгейі төмен. Макроэкономикалық болжамдардың және осы үрдіске қатысушыларды бағдарламалық, уәждемелік және қаржылық ынталандыру дәрежесінің төмен деңгейі кейіннен стратегиялық жоспарлау үшін іске асырылатын мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін бағалау әдістемесінің болмауына байланысты мемлекеттік органдар тарапынан байқалады. Барлық қатысушылар жеке мүдделері үшін әрекет етеді, өз мақсаттарына жету үшін қателіктер жібереді және осындай өзара әрекеттесу нәтижесінде нарықтың сәтсіздігі пайда болады. Бұл өзекті мәселе еңбек және жоғары

білім нарықтары әсер ететін сыртқы өзгерістердің нәтижесінде кеңейіп келеді.

Қазіргі экономикалық даму жағдайында еңбек нарығы мен жоғары білім нарығы енді өзара әрекеттесу үшін жеткіліксіз, бірақ оларды біріктіру қажеттілігі артып келеді. Еңбек нарығы мен жоғары білім нарығының интеграциясы бұл барлық қатысушылар үшін оң әлеуметтік-экономикалық нәтижеге қол жеткізу үшін мемлекеттік реттеушілердің тікелей қатысуымен ұйымдастырушылық және экономикалық тетіктерді пайдалана отырып, өзара тиімді тығыз ынтымақтастық.

«Тетік» категориясының мазмұны бойынша әдеби дереккөздерді талдау кезінде «жүйе» және «жиынтық» категориясы арқылы әртүрлі тетіктердің мәнін анықтау және осы жүйенің элементтері мақсатқа жету үшін өзара әрекеттесу ең қолайлы болып табылады. Басқарудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі екі тетіктің – ұйымдастырушылық және экономикалық интеграцияны білдіретінін атап өткім келеді. Біздің ойымызша, ұйымдастырушылық тетік басқару жүйесінің құрылымын ұйымдастыруды және басқарылатын жүйенің жұмыс істеу үрдісін ұйымдастыруды қамтиды. Тетіктің тиімділігі көбінесе басқару құрылымына байланысты. Экономикалық тетік басқару үрдісінде экономикалық қатынастар жүйесін жүзеге асырады.

Сұраныс пен ұсыныстың әртүрлі деңгейлерінде еңбек нарығы мен жоғары білім нарығын басқару және интеграциялау жүйесінің ұйымдастырушылық және экономикалық тетіктері схемалық түрде анықталған.

Диссертациялық зерттеу аясында ресейлік ғалымдар ұсынған еңбек нарықтары мен білім беру қызметтерінің өзара әрекеттесуін талдау әдістемесін бейімдеу және іске асырылатын ұйымдық-экономикалық тетіктер кезінде еңбек нарығы мен жоғары білім нарығының интеграциясының қолданыстағы және болжамды деңгейлерін бағалау, содан кейін интеграцияның түрі мен беталыстарын анықтау ұсынылады. Еңбек нарығы мен жоғары білімнің интеграциясын бағалау үшін әдістеме авторлары диссертациялық зерттеу үрдісінде ұстанатын дәйекті талдау амалын ұсынады.

Бұл күрделі мәселерді шешу мемлекеттің, екі нарықтың субъектісінің қатысуынсыз мүмкін емес, бұл олардың интеграция үрдісіне басым әсер етуі мүмкін. Еңбек нарығы мен жоғары білім берудің интеграциялық үрдістерін күшейтудегі маңызды бағыт еңбек нарығы мен жоғары білім берудің интеграциясының ынталандырушы және болжамды үлгілерінің шетелдік тәжірибесін қолдана отырып, осы нарықтарды дамытудың ұйымдастырушылық және экономикалық тетіктерін қолдана отырып, мемлекеттің белсенді саясатын мемлекеттік реттеу және жүргізу болып табылады.

Еңбек нарықтары мен жоғары білімнің өзара іс-қимылының зерттелген халықаралық тәжірибесі ынталандырушы қаржы тетіктерін пайдаланудың жоғары рөлін анықтауға мүмкіндік берді, бұл авторға еңбек

нарығын Қазақстанда қолдануға және бейімдеуге болатын білім беру саясатына тартудың негізгі ынталандырушы бағыттарын жүйелеуге мүмкіндік берді.

«Қазақстандағы еңбек нарықтары мен жоғары білім беруді интеграциялау тетіктерін зерттеу» екінші тарауында автор Қазақстанның еңбек нарығының жай-күйін талдап, нарықты реттеу тетіктерін жетілдіру бағыттарын айқындады.

Еңбек нарығын талдау бірқатар мәселелерді анықтады:

- экономиканың нақты секторында жұмыспен қамтылғандар санын қысқарту;

- еңбекке қабілетті халықтың сандық және сапалық көрсеткіштерінің төмендеуі;

- экономика салалары жыл сайын кадрларға деген сұранысын (сандық қажеттілігін) төмендетеді. Алайда, қызмет көрсету саласына тұрақты сұраныс бар, өйткені қызмет көрсету саласы экономиканың ең перспективалы және қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі болып табылады;

- сандық жағынан да, сапалық жағынан да өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың азаюы;

- өңірлік бөліністе еңбек ресурстарының біркелкі бөлінбеуі және соның салдарынан еңбек тапшылығы және еңбек артық өңірлердің пайда болуы;

- жаңадан құрылған жұмыс орындарының санын, оның ішінде мемлекеттік және үкіметтік бағдарламаларды іске асыру есебінен азайту;

- әлеуметтік маңызы бар салалардың (білім беру, денсаулық сақтау) қызметкерлерін қоса алғанда, экономиканың жекелеген салаларында жыл сайынғы жалақының өсуінің төмен пайызы, осы салаларда біліктілігі жоғары деңгейі бар кадрларға қажеттіліктің жоғары деңгейі кезінде;

- материалдық өндіріске тартылған шетелдік жұмыс күшінің санын ұлғайту.

Бұдан әрі қабылданған зерттеу рәсімі бойынша Қазақстанның жоғары білім нарығының дамуының ықтимал беталыстары айқындалды. Жалпы жасалған талдау жоғары білім нарығындағы жағдай келесі беталыстармен сипатталады:

- білім беру жүйесін, оның ішінде жоғары білім беру жүйесін мемлекеттік қаржыландырудың жеткіліксіздігі;

- ақылы білім беру қызметтерінің үлесін едәуір ұлғайту;

- түрлері, нысандары және мазмұны бойынша білім беру қызметтерінің кең ассортименті;

- жоғары білім алуға мүмкіндігі бар студенттердің аз бөлігі мен оқу ақысын төлейтіндердің көпшілігі арасындағы айтарлықтай алшақтық-жоғары білімге қол жетімділіктің төмендігі;

- ББ топтары бойынша республикалық бюджеттен қаржыландырылатын білім беру ұйымдарында жоғары білімі бар мамандарды даярлауға арналған мемлекеттік білім беру тапсырысының

динамикасында осы мамандардағы еңбек нарығы сұранысының салалық сәйкессіздігі байқалады;

- оқытушылардың біліктілігі саласындағы жоғары білім беру жүйесіндегі олқылықтар;

- профессорлық-оқытушылық құрамның біліктілігін және студенттердің шығаруын бөлу - өңірлік тәуелділікке ие, бұл оқыту сапасының әртектілігіне әсер етеді.

Жоғары білім нарығының дамуына әсер ететін қаралған беталыстар мен талданған тетіктер жоғары оқу орындары мен әлеуетті жұмыс берушілер арасында тұрақты байланыстардың жоқтығын көрсетеді, бұл белгілі бір ББ кадрларының тапшылығының пайда болуына немесе басқалардың артық болуына, студенттердің өңірлік бөліністе біркелкі емес шығарылуына әкеледі, бұл еңбек тапшылығы және еңбек артық өңірлердің туындау факторлары болып табылады. Реттеудің мемлекеттік тетіктері осы бағытта әлсіз жәрдем көрсетеді. Жоғары білім алуға қаржыландырудың мемлекеттік тетіктерін пайдалану кезінде нарықтардың сәтсіздіктері туындай отырып, еңбек нарығының қажеттіліктерінің салалық ерекшелігі байқалмайды. Алайда, ең аз алшақтық еңбек нарықтары мен білім беру қызметтерін қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламаларын іске асыру кезеңінде, яғни мемлекеттік қолдау мен қаржыландырудың шыңында байқалады. Бұл күрделі мәселелер мамандарға деген қажеттілікті мемлекеттік болжау және еңбек нарығы мен жоғары білім нарығының қажеттіліктерін бағалау жүйесінің болмауына байланысты туындайды.

2.1 және 2.2-бөлімдерде жасалған талдау нәтижелерін пайдалана отырып, автор қолданыстағы тетіктердің еңбек нарығы мен жоғары білім нарығының интеграциясына олардың өзара іс-қимылының қарқындылық деңгейін айқындай отырып, әсерін бағалайды. Еңбек және жоғары білім нарықтарын дамыту мен реттеудің қолданыстағы ұйымдық-экономикалық тетіктері «Педагогикалық ғылымдар», «Құқық», «Өнер», «Әлеуметтік ғылымдар, экономика және бизнес», «Техникалық ғылымдар мен технологиялар», "Ауыл шаруашылығы ғылымдары», «Қызметтер» сияқты ББ топтары бойынша интеграциялық үрдіске әлсіз ықпал етеді, «Денсаулық сақтау және әлеуметтік ғылымдар». Еңбек нарығы мен білім беру қызметтерінің интеграциясы жұмыс орындарын құру мен қозғалыстың төмен қарқындылығына байланысты еңбек нарығымен әлсірейді, ал жұмыс күшін ұсыну оған деген сұраныстан асып түседі. Осыған байланысты диссертацияның үшінші тарауында одан әрі шешімдер мен ұсыныстар қабылдау мақсатында еңбек нарықтары мен жоғары білім берудің интеграция деңгейіне әсер ету факторларын анықтау мақсатында қолданыстағы ұйымдық-экономикалық тетіктерді талдау және бағалау қажеттілігі туындайды

«Еңбек және жоғары білім нарықтарын интеграциялаудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктерін жетілдіру бағыттары» диссертациялық жұмысының **үшінші тарауында** автор халықты тиімді жұмыспен қамтуға қол жеткізу үшін Қазақстанның еңбек нарығымен

интеграциялаудың реттеуші тетігі ретінде 2011-2015 жылдарға арналған БҒДМБ жоғары білім беру жүйесін реформалаудың нәтижелілігін ашты.

Жастардың жұмыспен қамтылуы еңбек нарығындағы жұмыспен қамтудың жалпы жағдайына, оның сандық және сапалық параметрлеріне, сондай-ақ мемлекеттік реттеудің қолданылатын тетіктеріне тәуелді. Егер еңбекке жиынтық сұраныс өспесе, онда ЖОО түлектерін еңбек нарығына интеграциялау жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру мүмкін емес. Бағдарламалық-нысаналы әдіс болжау және индикативтік жоспарлау әдістерімен қатар ел дамуының мемлекеттік әлеуметтік және экономикалық саясатын жүзеге асырудың маңызды құралы ретінде қызмет етеді. Еңбек нарығы мен жоғары білім нарығын интеграциялаудың мемлекеттік ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктерінің бірі 2011–2025 жылдарға арналған ҚР БҒДМБ болды. Индикаторларды іске асыру және оларға қол жеткізу үрдісінде білім мен ғылымды дамытудың нысаналы бағдарламасы үш кезеңдік бағдарламаға бөлінді. Бағдарламаны іске асыру тиімділігін аралық бағалау нәтижесінде индикаторларға қол жеткізу шыңы іске асыру мерзімінің ортасында байқалғаны анықталды, бұл бастапқы және аяқталатын кезеңдер туралы айтуға болмайды. Бұл ретте нысаналы индикаторларға қол жеткізудің нәтижелілігі еңбек нарығы мен жоғары білім нарығының интеграциялық үрдістерінің сапалық деңгейіне тікелей әсер етеді. Біздің ойымызша, бұл бағдарламаға енгізілген индикаторлар мен міндеттерді білім беру қызметтері нарығының субъектілері көп дәрежеде жүзеге асырғандығына байланысты болды. Министрлік білім беру қызметтері нарығының және еңбек нарығының мемлекеттік, жеке субъектілерінің индикаторлардың жетістіктерін бөлген жоқ, бұл тұтастай алғанда олардың әрқайсысының стратегиялық және интеграциялық көрсеткіштерге қол жеткізудегі нәтижелілігін айқындайтын еді. Оның ішінде, сапалы сұранысты ескере отырып, жоғары оқу орындарының түлектерін жұмысқа орналастыру сияқты көрсеткіштер де бар.

Түлектердің жұмысқа орналасуына жүргізілген талдау жыл сайынғы теріс үрдісті көрсетті. 2020 жылы жұмысқа орналастырылған түлектердің үлесі 2013 жылмен салыстырғанда 9%-ға қысқарды, бұл ретте түлектердің сандық көрсеткіші жыл сайын төмендеу үрдісіне ие (2013 жылы – 171,7 мың адам, 2020 жылы – 140,67 мың адам).

Талдау және болжау әдістерін жүйелеу көмегімен өңірлік еңбек нарығында ЖОО түлектерінің бәсекеге қабілеттілігінің негізгі өлшемшарттары анықталды.

Жұмыс берушілердің бітіруші мамандарды даярлау деңгейіне қанағаттануы жастарды жұмыспен қамтудың (жұмысқа орналастырудың) сапалық өлшемі болып табылады. Қарағанды өңірінің жұмыс берушілерінің сауалнамасы еңбек нарығы мен жоғары білім нарығы әлеуметтік әріптестікті дамытудың және мемлекеттік ынталандырушылық реттеудің табысты шетелдік тәжірибелерін қолдана отырып, ЖОО мен

бизнес-қоғамдастықты интеграциялаудың әртүрлі тетіктерін құруды қажет ететіндігін көрсетті.

Мемлекеттік реттеу мен болжаудың барлық құрылған жүйесі кезінде мемлекет мемлекеттік қаражат есебінен білім алған түлекке жұмыс орнын бермейді, бірақ бұл міндетті ЖОО мен түлекке қайта бөледі. Демек, мемлекеттік қаражатты бөлудің тиімділігі және жалпы алғанда, жастардың жұмыспен қамтылуын арттыруға ықпал ететін осы тетіктің экономикалық әсері туралы ғана емес, сонымен қатар грант-түлегін жұмысқа орналастыруға әсер ететін факторларды анықтау – бұл университеттің өзіне жүктелген жұмысқа орналасу міндеттемесін және түлектің жеке қасиеттері мен күтулерін орындау мүмкіндігі.

Бұл ретте Logit-үлгісін құра отырып, өңірлік университеттің экономикалық мамандықтары түлектерін жұмысқа орналастырудың эконометрикалық талдауы қалалық мектепте алынған білімнің іргетасы болашақта жұмысқа орналасу мүмкіндігін арттыратынын көрсетті; жігіттер алған білім грантына қарамастан, жоғары ақы төленетін жұмысқа орналасуды көбірек қалайды; түлекте жұмысқа орналасу мүмкіндігі артады; егер түлек жұмыс беруші артықшылық беретін жоғары жеке қасиеттерге ие болмаса, оқу қабілеті тиімді жұмыспен қамту мүмкіндігін арттырмайды.

Жастардың тиімді жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ету және еңбек нарығында транзакциялық шығындарды азайту үшін мемлекеттік басқару, бизнес және білім беру институттарын интеграциялау тетігінің үлгісін құру қажеттілігі артып келеді.

Зерттеудің қорытынды нәтижесі мемлекеттік басқару, бизнес және білім беру институттарын интеграциялаудың ұсынылған үлгісі болып табылады, ол институционалдық құрылымдарға еңбек нарығында қалыптасқан әлеуметтік-еңбек өзекті мәселелері мен мәселелерін шешуге негізді және жауапкершілікпен қарауға және білім беру қызметтері нарығына түлектерді интеграция институттарымен бірлесіп жұмысқа орналастырудың одан әрі бағыттарына бағдарларды ұсынуға мүмкіндік береді. Тиімділікті арттыру үшін заңнамалық деңгейде Сингапурдың білім беру қызметтері нарығына еңбек нарығын тартуды ынталандырудағы пәрменді тетіктерін көздеу қажет, бұл оқу орындарына қаржылық қолдау көрсету кезінде қызметкерлерді оқыту және қайта даярлау үшін ақшалай қаражаттың бір бөлігін стейкхолдерлерге қайтару бойынша салықтық жеңілдіктер, преференциялар мен субсидиялар бере отырып, бұл жалпы алғанда жастар мен жалпы халықты тиімді жұмыспен қамтуға барынша аз шығындармен қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Диссертант

Безлер О.Д.